

Zpívejme, bratři, vespolek! (bratrstva, zpěv a smrt v české barokní kultuře)

Marek Janosik-Bielski

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český, AV ČR, v. v. i., Praha

Rozvržení tématu

Člověk je tvor společenský a tato společenskost je patrná na dvou rovinách jeho života – ve vztazích k lidem živým a ve vztazích k zesnulým, kteří nás předešli na pravdu Boží. Oběma těmito rovinám byla v době, na niž se příspěvek zaměřuje, tj. v době barokní, věnována velká pozornost, která se mimo jiné projevila některými specifickými podobami sdružení. Mezi světskými osobami byla nejvýraznějším a nejhojněji využívaným typem sdružování takzvaná bratrstva.

Tato bratrstva měla nejrůznější zasvěcení a jimi daný ráz i zaměření. Nejčastěji hovoří dobové záznamy o bratrstvech, jimž se říkalo literátská, protože působila v souvislosti s literátskými kúry, o nichž je v příspěvku také řeč. Jejich nejvlastnější činností byl především **zpěv**, zvláště při nedělní bohoslužbě, ale zdaleka ne pouze při ní.

Zpěv a ostatní činnost takovýchto bratrstev byly mimo jiné úzce spjaté s přípravou na životní zkušenost, která je společná všem lidem od počátku až po dnešní dny; touto skutečností není nic jiného a nic menšího než **smrt**, z jejichž pout byly podle biblického svědectví zcela vyvázány jen dvě postavy v lidských dějinách – Henoch a Eliáš. Všem ostatním je smrt neodmyslitelnou realitou, s níž je záhodno se dopředu osobně vyrovnat a na niž – především v pohledu náboženském – je třeba se připravit.

Kulturně-společenská situace v době barokní

Na začátku je nutné nahlédnout do tehdejšího dění a alespoň okrajově přiblížit dobová specifika, jež se v životě společnosti a v jejím kulturním působení odrážela. Předně je zapotřebí si uvědomit, že společnost a společenský řád byly tehdy vystavěny jinak. Právě onen řád, panující ve věcech božských a lidských, řád společenský v souvislosti s rozdělením společnosti (trojí lid), výrazný vliv mocenské vrstvy zajišťující přes všechny boly a nedostatky pevnost celé státní i společenské struktury a tedy i jakousi jistotu, to vše bylo tehdy živé. Baroko se sice potýká s otřesením starých hodnot a snaží se tlumit duchovní bouře, k nimž vlivem kulturního a politického vývoje dochází, ale na rozdíl od renesance spíše než jitření těchto ran a pevné přimknutí ke konkrétním hodnotám volí snahu o duchovní odpověď, usmíření, přenesení pozornosti k trvalejším hodnotám a přijetí relativnosti hodnot, na nichž je mnohdy lidský život (a jeho podoba i kvalita) závislý.

Charakter doby

Co je však ono baroko? Pojem je to poněkud unikavý, ale pro danou dobu nakonec přece jen nejpraktičtější, protože je i přes svoji vágnost nejvhodnějším vymežitelem časovým a charakterovým.

Prvním velkým hodnotitelem a vůbec odlišitelem baroka jakožto samostatné vývojové etapy byl historik výtvarného umění Heinrich Wölfflin, švýcarský badatel žijící v letech 1864 – 1945. Jasně dal najevo a mnohými důkazy doložil, že baroko není ani úpadkem, ani rozvojem či jakousi reformací renesance, nýbrž samostatnou vývojovou etapou, která je v oblasti umění zcela specifickou, byť ji s jinými obdobími – např. renesancí – spojovalo mnoho společných nebo podobných rysů. Samotné odlišení založil především na protikladech vůči renesanci (renesance – baroko): lineárnost – malebnost, plošnost – hloubka, uzavřená forma – otevřená forma, rozmanitost detailů – jednotnost celku, absolutní jasnost předmětnosti – relativní jasnost předmětnosti. Za jeden z nejvýraznějších rysů baroka pak považoval jeho specifickou citovost.

V návaznosti na Wölfflinovy myšlenky se barokem, především v oblasti stylu, zabýval po první světové válce německý badatel Fritz Strich (1882 – 1963). Při svých bádáních a ve snaze o definici baroka došel přesvědčení, že samotný styl k jeho určení stačit nebude, že je třeba uvažovat ještě rámec ideový. A protože sama ideová rovina také nenabízí dostatečné prostředky k tomuto záměru, je třeba obě oblasti spojit a baroko definovat na základě jak stylu, tak idejí. Tato metoda se záhy ukázala jako velmi rozumná a plodná, proto nalezla a nachází mnoho nástupců mezi badateli pozdějšími.

Přesuňme se však ze zahraničí ke scéně domácí a podívejme se, byť jen výběrově, jak je společenský rozměr zvoleného časového údobí nahlížen. Zástupně jmenujme jednoho badatele, který se o podstatě barokovosti vyjadřuje velmi výstižně. Je jím Václav Černý, významný český literární historik a kritik a také překladatel z románských jazyků, žijící v letech 1905 – 1987. Přesněji a zřetelněji než ostatní vystoupil s tezí, že baroko není jen umělecký sloh či něco podobně parciálního, ale že jde o komplexní způsob pojmání a prožívání životní reality, který se projevuje napříč všemi jejími rovinami, ať už jde o oblast duchovní, politickou nebo uměleckou. Tato jeho teze totiž zásadním způsobem „otvírá“ interpretační možnosti a vyvazuje nás z nevhodného a příliš úzkého soustředění se jen na malou a z kontextu vytrženou částku tohoto fenoménu.

Podoba literární produkce a typy sdružení

Popojďme ale dále – podívejme se na to, jak vlastně vypadala literární produkce v době baroka a jaké typy sdružení se v té době objevovaly. Zjištění v tomto směru jsou pro lepší představu o postavení a funkci bratrstev velmi užitečná.

Nosnými žánry barokní literární produkce byly především historiografie, homiletika a duchovní lyrika (obecně), do níž spadá právě i zpěv, k tomu také musíme přičíst kancionály (jeden z hlavních výstupů literátských bratrstev), modlitební knihy a jezuitské divadlo. Souviselo to do velké míry s funkčním zaměřením většiny tehdy vznikající literatury. Rozhodujícím faktorem pro podobu a látku umělecké činnosti bylo také příslušenství autorů či recipientů k různým společenským skupinám, třeba právě k bratrstvům.

Vhlédneme-li tedy „in medias res“, do středu samého dění (pravda, byť jen prostředně – skrze údaje získané z pramenné a sekundární literatury), co zjistíme?

Při pohledu na samotná díla barokní literatury, na jména společenství uváděná v dedikacích, úvodech ap. a na různé např. účetní záznamy, kdy kdo co objednal, zaplatil či podpořil, dopátráme se mnoha různých sdružení, která se v tehdejší společnosti

objevovala. Mezi řemeslníky to byly cechy, mezi vzdělanci – tzv. literáty – to byla výše zmíněná literátská bratrstva, do jejichž řad však mohli patřit i lidé méně vzdělaní, kteří však uměli číst a zpívat; mimo ně to byly různé spolky, družiny či jiná bratrstva. „Definiční pořádek“ do tohoto zdánlivého chaosu úspěšně vnáší Masarykův slovník, který všechny typy sdružení zmiňuje. Řemeslnické cechy v tuto chvíli vynechejme, poněvadž jsou mimo hlavní zájem, a přejdeme rovnou k ostatním.

Zastřešujícím pojmem je sdružení. Pod něj spadají pojmy spolek, družina, bratrstvo (s různými přívlasky). – Spolek je jakékoli sdružení jednotlivců, právně však tvořící celek (právníckou osobu). V době barokní to mohl být např. spolek kazatelů (samozřejmě pojímaný volněji). – Družinou se chápe skupina kolem panovníka (Germáni), knížete (Slované), šlechtice či boháče vůbec. Slouží k jeho ochraně a slávě, ale také k poradě či zábavě. Členové za tuto svoji službu získávají různé výhody. V duchovním pojetí je družina shromážděna „kolem“ světce (popř. se hlásí přímo k Bohu) a působí v jeho jménu (tak např. mariánské družiny ap.). – Bratrstvo je vyloženo hned v několika ohledech. Mimo jiné šlo o kališnické vojenské sbory vzniklé po Žižkově smrti. V církevním pojetí se jako „confraternitas“ objevuje už od středověku a souvisí s tzv. žebrovými řády. Členové konají společné modlitby, pobožnosti, mají konat dobré skutky. Opravdového rozkvětu se bratrstva dočkala až v době barokní. Můžeme je považovat za nositele osobité zbožnosti, něco mezi řády a náboženskými spolky (piae uniones). Byla zřizována biskupy, ale na rozdíl od řádů bez slibů a bez zvláštního šatu. Literátská bratrstva byly pěvecké družiny literátů obstarávajících zpěv při bohoslužbě, zvl. nedělní. Zpravidla mívala dva patrony – nebeského (ochrana a požehnání) a světského (finanční podpora). Hlavní chloubou literárního bratrstva byl vždy nákladný kancionál. Pro zajímavost ještě uvedme, že se tato bratrstva dělila na dva typy – figurální (hudební vzdělání, vícehlas) a chorální (jakýkoli gramotný člověk, jednohlas). Dobu rozkvětu literárních bratrstev možno vysledovat mezi XV. stoletím a přelomem století XVI. a XVII. (svoji roli sehrál r. 1620), ale známa jsou už od XIV. století (první zmínka již z r. 1372) a poslední z nich oficiálně zanikla roku 1783, kdy byla zrušena císařem Josefem II. Podle jazyka, v němž bratrstva vydávala kancionály, se dalo do jisté míry odhadnout, zda šlo o nekatolíky, kteří vydávali především české kancionály, nebo o katolíky, kteří své kancionály vydávali spíše v latině. Zvláštním typem bratrstva, který zde uvádíme už jen pro úplnost, jsou tzv. pohřební bratrstva (např. v židovském ghettu to bylo bratrstvo Chevra Kadiša – obstarávalo pohřby zemřelých z nemajetných rodin). Jako specifický případ a spíše jakousi kuriozitu můžeme také zmínit Bratrstvo sv. Barbory, což bylo sdružení puškařů a děloličů.

Literátská bratrstva

Již jsme několikrát zmínili zvláštní skupinu bratrstev, která se označují jako literátská. Jejich tvorba spadá svojí jazykovou a literární rovinou také do okruhu bohemistických zájmů, přiblížme si tedy, oč vlastně šlo.

Mimo bratrstva existovaly paralelně takzvané kůry literátů. Sdružení to byla bratrstvům podobná, ale nebyla nijak zvláštně ustanovována a měla jeden primární účel – zpěv především při nedělní liturgii. Lidé označovaní slovem „literáti“ byli opravdoví vzdělanci. Původně se tímto pojmem (homo literatus) označovali ti, kteří vládli latinou nebo – chcete-li – latinskými literami. Později se pojem rozšířil na vzdělance obecně

(tady snad jen upozornění, že vzdělavcem není jen ten, kdo je gramotný, ale člověk s teoretickými a praktickými zkušenostmi z oblasti vědy a umění, v našem kontextu např. profesionální hudebníci vzdělaní v otázkách kompozice).

Mnohá bratrstva vznikala ve spojení s nějakým kůrem, nebo se také často samotné kůry v bratrstva měnily. Mívaly pak dvojí jmenovité označení, původní jako kůr a nové jako právě vzniklé bratrstvo (představme si např. bratrstvo pěti ran kristových a pěti ran svatého Františka ap.). A také zaměření těchto bratrstev bylo širší, protože jim kromě vlastních úkolů zůstávaly i ty, jež si vytyčil původní kůr.

Vedle hlavní náplně měla bratrstva celou řadu úkolů jiných a pro pestrost a šíři těchto dalších činností se pak stávala kulturně-společenskými středisky v regionech svého působení. K nedělní zpěvu při liturgii přibýly především pohřby a pohřební slavnosti, ale i jiná veřejná setkání, nebo také zvání významných hostů a pořádání rozličných setkání.

Množství bratrstev bylo veliké – ve sledované době jich v Čechách existovalo 652 a vedle nich navíc působilo 126 literátských kůrů, které se v bratrstva neproměnily, ale mohly s nimi spolupracovat. Ze 71 % šlo o bratrstva vedená při farách, zbytek byla bratrstva buď klášterní, nebo svatyňová, kterých bylo poskrovnu. Počet je to opravdu velký a součet členů v nich je vskutku šokující. Dopočítáme se statisíců členů a mimo to u nás působilo i po celé Evropě rozšířené arcibratrstvo *Ježíš, Maria, Josef*, které v roce 1767 napočítalo neuvěřitelné dva milióny členů, což je však spíše rarita; jednotlivá bratrstva mívala počty členů v řádu tisíců.

Na základě těchto čísel se proto musíme ptát: PROČ? Proč byla tak hojná účast v bratrstvech? Co vedlo lidi bez ohledu na původ, majetek a postavení k tak hojně a aktivní účasti? Jaké táhlo má takovou sílu, že napříč Evropou se milióny lidí snaží získat členství v těchto sdruženích?

Je to... SMRT. Fakt konečnosti lidského života, který je společný všem bez rozdílu a s nímž se člověk – ať už jde o smrt jeho, či někoho blízkého – musí vyrovnat a z hlediska duchovního se na něho i připravit. Z hlediska společenského pak bylo nikoli nezajímavou skutečností i to, že člen bratrstva měl automaticky zajištěn jako samotný pohřeb, tak i hojnou účast a honosný hudební doprovod při rozlučkovém obřadu. Tato činnost patřila mezi základní náplně náboženských bratrstev obecně a literátská bratrstva obzvlášť měla výhodu i ve své literární, hudební a obecně múzické erudici, kterou v této souvislosti dokázala efektivně zúročit.

Ruku v ruce s tím šla i tvorba či objednávka zvláštních skladeb a kázání určených buď pro konkrétní příležitosti podobného rázu, nebo také speciálně tvořená pro jedno určité bratrstvo, čímž samozřejmě rostla i prestiž a lákavost spoluúčasti při takovémto soužití. Další a poněkud světšější motivací k účasti bylo i členství významných osobností. Jak ostatně dokazují i některé dopisy, v nichž lidé prosí o bratrské členství nebo zpravují své známé, že vstoupili ještě i do jiného bratrstva. Jako příklad oné „světské“ motivace zde uvádíme dopis Zuzany Černínové z 28. července 1646, v němž píše svému synovi: „Nevím, zdalíž jsem ti o tom psala, že jsem se taky do druhého bratrstva *Narození blahoslavený Panenky Marije za šťastný skonání u svatého Benedikta zapsala, v témž bratrstvu jsou všickni Jich Milosti i s svejma paníma a jinších mnoho vzácných, též Jeho Milost pan kardinál. Velice kratičké modlitby s letaní lauretánskou každé den říkali jsou a v některé obzvláštní dny blahoslavené Panny Marie, též veliko-*

noční a svatodušní outerej hlavní procesí; tuto minulou neděli zase se začínal nový rok též slavné congregací, bylo nás velmi mnoho při tý svatý procesí, jsou tam takovýho řádu jako na Strahově.“ Abychom zde však ctihodnou paní Černínovou „neočerňovali“, je nutné podotknout, že z jejích ostatních listů je zcela zjevné, že účast v těchto bratrstvech pro ni byla nezbytnou součástí jejího duchovního života, kterou vnímala jako nutný předpoklad pro svoji osobní spásu. Další významnou postavou působící v bratrstvu i literátském kúru a významně bratrský život podporující, která byla veřejně činná a ve známosti zůstala díky své neotřelé a hodnotné literárně-hudební činnosti až do dnešních dnů, byl Adam Václav Michna z Otradovic. Osobnost, která svým významem a oblíbeností překonala hranice českého území. Také on pocítoval důležitost bratrského soužití.

Shrnutí

Vidíme, že bratrský život v barokní době byl živelným hnutím, které se zvláště ve městech stávalo ústředním a zásadně organizujícím kulturně-společenským faktorem života s kreditem jakési „životní pojistky“, kterou si pak člen mohl vybrat po své smrti v podobě věčného života. Jako organická součást tohoto směřování pak především v rámci bratrstev literátských (ale také jako výraz vysoké společenské úrovně a důležitosti a snad i jako projev materiální zajištěnosti) vznikaly překrásné a velmi výpravné kancionály, sváteční kázání a novoročenky, které všechny vynikaly tiskem ve větším formátu a byly zdobené mnoha rytinami. Z jedné z nich (pro rok 1760) si dovolíme nyní, v závěru našeho příspěvku, ocitovat takzvané „memento mori“ (tj. pobídku k dobrému životu ve světle vědomí konečnosti lidského života na zemi a posledního soudu):

*„Že nyní v pravdě nový rok nastal,
o tom jedenkaždý známost dostal.
Ó lidé, čiňme pokání nové, krátké jsou (praví Job) člověka dnové.
Časem tělo naše jako tráva zvadne
a na způsob každé byliny spadne. [...]
Lepší jest před smrtí smrt zpytovat,
dobrý život vést, než čas litovat.
Konej tedy život tvůj celý křesťanský,
následuj ctnosti právě andělský. [...]
Pročež vinšuji tento rok šťastný,
by ctnosti naše byly vždy jasny,
a na přímluvu Marie Panny
šťastně přišly do nebeské brány.“
(Strahovská knihovna, CQ III 37)*

Zavírka

Předvedli jsme si a na vybraných příkladech dobře poznali, jak důležitým kulturně-společenským fenoménem s obrovským uměleckým dosahem byla barokní bratrstva se svou specifickou spiritualitou, která do středu zájmu a dění v lidském životě stavěla smrt a přípravu na ni. V literární produkci se tento její ráz projevil vydáváním skvostných tisků, především kancionálů, kázání a novoročenek, které všechny měly určitý mravní náboj a ponoukaly člověka k „dobrému“ životu. Ačkoli je nám dnes tento rys

barokní společnosti málo známý, či snad – hůře pochopitelný, ve své době šlo o jakýsi středobod nejen duchovního života a křesťanského spolupřebývání, který pronikal mnoha sférami lidského života, jak je ostatně pro barokní smýšlení typické, ale i obecně společenského života především v městské společnosti. Na významnosti tohoto fenoménu se tehdy shodovali lidé duchovní i světští...

Protož i my – dnes – žijme v souladu s svými bližními a mějme na paměti věci božské, nikoli věci světské, neboť jen Bůh může dát našemu životu smysl a pravou radost. A jakožto šťastné a vykoupené děti Boží **zpívejme, bratři, vespolek** a vejděme spolu na konci věků v slávu nebeskou. K tomu nám všem dopomáhej Bůh Otec i Syn i Duch svatý. Amen!

Literatura:

ČERNÝ, Václav: Barokní divadlo v Evropě. In: Slovenské divadlo. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1968 – 1970.

DOBROVSKÝ, Josef: Deutsch-böhmischer Wörterbuch; Erster Band. A – K / herausgegeben von Josef Dobrovský. Prag: Herrl 1821.

HORYNA, Martin: Chorál v éře literárských bratrstev. In: Harmonie. 9/2002.

<http://www.muzikus.cz/klasiccka-hudba-jazz-clanky/Choral-v-ere-literatskych-bratrstev~27~rijen~2002/>

JAKUBEC, Jan: Dějiny literatury české. Díl 1. Praha: Jan Laichter 1929.

JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý. 1990.

KOTT, František Štěpán: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl první: A – M. Praha: František Šimáček 1878.

MIKULEC, Jiří: Barokní náboženská bratrstva v Čechách. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2000.

NOVÁK, Jan Václav – NOVÁK, Arne: Přehledné dějiny literatury české [...]. Olomouc: R. Promberger 1922.

VLČEK, Jaroslav: Dějiny literatury české. Praha: Český spisovatel 1951.

VOISINE-JECHOVÁ, Hana: Dějiny české literatury. Jinočany: H & H 2005.

Česká literatura od počátků k dnešku. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.

Masarykův slovník naučný. Díl 1 a 2. A – Č a D – G. Praha: Československý kompas, 1925 a 1926. (o. c.).

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 4. Bianchi – Giovini – Bžunda. Praha: Otto 1891.

(Riegrův) slovník naučný. Díl 1. A – Bžeduchové. Praha: Kober a Markgraf 1860.